

УДК 82–2:223

**“ПРИСЯГАЮ... ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА МАТЕРІ МОЄЇ
ВІТЧИЗНИ”: ЕСТЕТИЧНА ЦІННІСТЬ ХАРАКТЕРУ І. МАЗЕПИ (НА
МАТЕРІАЛІ П'ЄСИ В. ШЕВЧУКА “БРАМА СМЕРТЕЛЬНОЇ ТІНІ”)**

У статті подані погляди істориків на постать І. Мазепи, відзначено суперечливий образ цієї особистості. Встановлено, що Валерій Шевчук у п'єсі “Брама смертельної тіні” показує цілісний характер, який знаходить свої вияви у різних сферах функціонування у суспільстві. Найбільш яскраво позиції та принципи гетьмана виявилися на етико-побутовому, моральному та політичному рівнях. З'ясовано, що характер І. Мазепи наділений високою естетичною цінністю, адже герой є носієм добротворчих ідей.

Ключові слова: образ, естетична цінність, право, суспільство, темперамент, характер.

І. Мазепа мав величезне значення для розбудови нашої держави, довгий ачс лишаючись постаттю одіозною і неоднозначною. І. Рибалка намагається показує особливості сприйняття цієї особистості істориками та письменниками. Зокрема, серед тих, хто негативно оцінював діяльність гетьмана, автор називає В. Ключевського, який *“у своєму курсі російської історії писав, що Мазепа – “бесполезный предатель Петра”* [10, 322]. Сам науковець зазначає, що *“особливістю його характеру була природна вкрадливість, облесливість, уміння подобатися з першого разу, здібність привабити до себе людину і ошукати її”* [10, 279].

О. Бойко обґрунтовує позицію, що метою гетьмана було *“об'єднання в межах однієї держави всіх українських земель”* [1, 180]. На думку науковця, задум не втілювався в життя через відсутність підтримки з боку народу. У посібниках останніх років автор або намагається подавати інформацію так, щоб власне ставлення читалося між рядків (М. Пасічник) або чітко

дотримується думки, що ім'я гетьмана *“стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь”* [5, 201].

Оскільки образу І. Мазепи властиві багатогранність і суперечливість, то він дістав широке висвітлення у художній літературі. Своє бачення цього історичного діяча висловили: Дж. Байрон, К. Рилєєв, В. Гюго, О. Пушкін, П. Голота, Ю. Словацький, О. Кузьмич, Д. Мордовець, Б. Лепкий, В. Сосюра, Г. Колісник.

У 1992 році вийшла книга *“Іван Мазепа”*, упорядником якої був Валерій Шевчук. Робота над цим виданням, очевидно, дала цінний матеріал для його майбутньої п'єси *“Брама смертельної тіні”*. Як зізнається сам автор, *“в Мазепі мене зацікавила не його велич, а його драма, самотність і безнадійність його героїчного чину”* [13, 412].

Змістово-формальні особливості цього твору характеризуються Г. Шумейко в контексті огляду театрального доробку митця: *“Драматург вишукано поєднує психологізм дії з формами інтермедій, наснажених спостережливістю, тонким гумором, підкріплених глибинною обізнаністю автора з давньоукраїнськими містеріями, драмами чи трагікомедіями”* [14, 6]. На нашу думку, у своєму творі В. Шевчук створює цілісний характер головної дійової особи, що має естетичну цінність.

У психологічному аспекті, характером вважають *“особливі прикмети, риси, котрих людина набуває у суспільстві”* [9, 111]. Літературознавчий погляд можна передати як *“відтворення (відображення) людини, яке передбачає показ лише основних, визначальних і вирішальних її сторін і установок, позицій та принципів”* [4, 128]; *“внутрішній світ індивіда, зумовлений його оточенням, наділений комплексом відносно стійких психічних властивостей, що зумовлюють тип поведінки, означений авторською морально-естетичною концепцією існування людини”* [7, 554]; *“риса або система рис, які визначають поведінку персонажа в художньому творі”* [3, 28]. Ці визначення не однотипні, бо враховують різне кількісне і якісне наповнення критеріїв характеру.

Позиції та принципи характеру персонажа виявляються у природно-генетичних можливостях, у темпераменті, через матеріально-побутові нахили, працю людини, у соціальній діяльності, через етико-побутові ознаки, на моральному, звичаєвому, юридично-правовому, політичному, ідеологічному, філософському, естетичному та педагогічному рівнях (за А. Козловим, Р. Козловим). Така послідовність розкриття рис характеру персонажа дозволяє дати точну загальну оцінку образу, відображеного у творі, виявити причини його недосконалості або суперечливості.

Під естетичною цінністю ми розуміємо *“здатність художніх текстів викликати в реципієнта духовно-інтелектуальну втіху, збагачувати його внутрішній світ”* [6, 350]. Визначати естетичну цінність необхідно, виходячи з *“чіткості уявлень автора й персонажів його твору про добро і зло, про красиве і потворне, про високе і низьке тощо”* [4, 169].

Метою нашої статті є визначення естетичної цінності характеру І. Мазепи на матеріалі п'єси В. Шевчука *“Брама смертельної тіні”*. Мета зумовлює виконання таких завдань: з'ясувати вияви характеру І. Мазепи у творі; визначити естетичну цінність цього характеру у п'єсі Валерія Шевчука *“Брама смертельної тіні”*.

Природно-генетичні можливості гетьмана змінюються в процесі розвитку сюжету. У ремарці до шостої яви І дії В. Шевчук описує його як *“молодого і ставного, справжнього красеня”* [11, 200]. Усвідомлюючи потужність свого організму, І. Мазепа так говорить про себе: *“Але я не міг бути сміттям у цьому житті, мамо, дав мені Бог велику силу. Дав мені Бог і красу”* [11, 201]. Друга дія дає ширше уявлення про особливості нервової системи та фізичний стан гетьмана. Зокрема, коли він залишається сам у своїй оселі, то *“злякано озирается”* [11, 223], після чого його монолог супроводжується криком. Все це свідчить про значну збудливість і чутливість нервової системи. У свою чергу таке нервово напруження погіршує його фізичний стан. Спочатку гетьман говорить про окремі симптоми: *“Господи, як болить мені голова!”* [11, 223]. А потім дається

узагальнене розуміння свого стану: *“Зовсім я розхворівся”* [11, 224]. Наприкінці твору гетьман набирає вигляду воїна: *“Він у панцирі, шолом у руці, віє вітер, голова його сиво палає”* [11, 230]. Однак, автор підкреслює фізичну слабкість персонажа: *“Мазепа опирається об шаблю, як об цінка”* [11, 230]. В останній ремарці II дії Мазепа зображений В. Шевчуком спокійним *“з освітленим обличчям”* [11, 235]. Такі характеристики підтверджують фізичну смерть людини.

Ні в ремарках, ні в репліках дійових осіб окремо не називається тип темпераменту І. Мазепа, але зміст твору дає розуміння того, що гетьман був холериком. Такий висновок ґрунтується на положенні про те, що *“для холеричного темпераменту характерні високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, різкі рухи, а також сила, імпульсивність і яскрава виразність емоційних переживань”* [9, 106].

В. Шевчук окремо не зосереджується на показі ставлення І. Мазепа до побуту і матеріальних благ. Окремі деталі дозволяють говорити про те, що персонаж цінував свій дім, але не захоплювався предметами розкоші: *“Ліжко стоїть посеред просторої зали, на стінах килими і зброя”* [11, 195]. Ставлення до інших предметів побуту зневажливе в порівнянні з духовними цінностями: *“Надходять круті часи, тож мусимо круто чинити, щоб не погубити своїх душ, хай, може, доведеться погубитися на житті, й на гонорі, і на майні”* [11, 216].

Свою діяльність І. Мазепа вважає корисною для вітчизни. Егоїстичні мотиви керівництва державою він спростовує сам: *“Не далека слава мене манить, а душа мною кермує і примушує слухати свого слова, сумління мого, яке кипить у мені, як вар!”* [11, 215]. Розкриваються внутрішні мотиви та переживання І. Мазепа, в яких наявні високі духовні домінанти.

Соціальна діяльність гетьмана зумовлена його посадою. З розмови з Петриком Іваненком можна зробити висновок, що Мазепа знає, чим живе народ і які його бажання: *“Добрі й справедливі слова кидав у народ, але народ був утомлений і викривавлений – миру він бажав”* [11, 208]. Петрик

протиставляє народ і гетьмана як представника “зажерливої старшини” [11, 208]. Сам І. Мазепа відокремлює себе від старшини. Гетьман цінує прагнення інших поліпшити життя своєму народові, навіть якщо ці інші його політичні і військові суперники.

Серед етико-побутових ознак у гетьмана на певному етапі життя проявляється честолюбство, виникнення якого він пояснює страхом перед смертю. У стосунках із представниками іншої держави гетьман намагається відстояти свої повноваження: *“Так от ви шлете йому свої розпорядження без мого відома, хоч щодня зі мною бачитеся і могли б такі речі зі мною погодити”* [11, 219]. У взаєминах з козацькою старшиною І. Мазепа виявляє рішучість та стійкість, що підкреслюється порівнянням його з каменем у ремарці. Особисті якості гетьмана реалізуються в його діях: *“Я, з милості Божої, маю розум один більший, ніж ви всі”* [11, 222]. Нарada І. Мазепа зі старшиною ґрунтується на принципі взаємоповаги. Гетьман дбає про те, щоб рішення про майбутнє України приймалося колективно й одностайно: *“Тоді думати будемо. Всі разом... Не я один!.. Щоб не було, як сказано в Євангелії: “Будуть двоє на полі тоді: один візьметься, а другий полишеться”* [11, 221].

Спілкування гетьмана з особами протилежної статі характеризується у шостій яві І розділу: *“І красу світу здобути, думав я, – це мати успіх у жінок, адже образ краси – пані й панни прегарні”* [11, 200]. У дев'ятій яві цього ж розділу І. Мазепа усвідомлює хибність таких пріоритетів. Наслідком зміни життєвих принципів стає одруження з Ганною Половцівною. Щасливе подружнє життя було короткочасним через смерть дружини і доньки.

Свої дії Мазепа позиціонує як безкорисливі і такі, які мають позитивно вплинути на подальшу долю України: *“Присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, ані задля інших будь-яких прихотей, але для вас усіх, що під владою моєю та рейментом моїм лишається, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї Вітчизни, бідної України, всього війська Запорозького і народу українського, для підвищення і розширення прав та вольностей військових*

хочу те при Божій допомозі чинити” [11, 217]. Характер І. Мазепи сильний, цілеспрямований, але сповнений внутрішніми протиріччями: “Я хотів жити, любити, бути любленим, я хотів добра Вітчизні своїй, не тільки собі слави, дбав про Вітчизну, скільки міг, ночей не досипав, бо важкий хрест – гетьманство, але душа моя плакала: відчував, що попри всі мої зусилля стаю шматтяною лялькою в чужих руках, і брама смертельної тіні поставала в моїх очах, і жах мене боров – диявол тоді наді мною реготав і регоче” [11, 203].

Важко сформувати однозначну звичаєву оцінку образу І. Мазепи, але можна говорити про знання гетьманом народної мудрості. Наприклад, він згадує народне прислів'я: *“Коли хапати вітра в полі – це колись пожати бурю” [11, 201].*

Характер гетьмана знаходить вияви і на юридично-правовому рівні. Він виступає за недоторканність житла: *“Але як сміли ви ввірватись у мій дім? Чи був на те указ його пресвітлої царської величності?” [11, 195].* У цілому гетьман активно відстоює права та вольності України перед царем.

І. Мазепа-політик виступає за розсудливість, чесність. Він свідомо прийшов до такої високої посади, тому розуміє всю відповідальність за свої рішення та вчинки. Він шанує мудрість своїх суперників, у чому переконалися під час його спілкування з Полуботком. Саме в розбраті гетьман вбачає головну причину складного становища батьківщини: *“Біда наша, мамо, в тому, що ми тепер, як само жери із “Люцидарію”: один одного боїмося, один одного стережемо, нюшимо, підозрюємо – оце і є: самі себе звоювали” [11, 207].*

Відстоювання інтересів батьківщини переходить на новий рівень, коли гетьман вирішує укласти угоду зі Швецією. Наслідками такої ідеї мали стати події, які б посприяли розбудові України: *“Хотів прийти до Батурина з королем шведським, тоді описати царю всі наші образи, прав та вільностей відняття, розор і про приготовлену всьому народові пагубу, а в кінці прикласти, що вільні ми під царя прийшли і вільно хочемо відійти, бо ми*

вільний народ, а кровопролиття християнського не хочемо. Хочемо волю дістати не війною, а миром через трактат” [11, 231].

І. Мазепа має ідеалістичний світогляд, адже вірить в існування Бога і його вплив на діяльність людини: *“Отче мій, коли можна, нехай обмине мене ця чаша. Та проте, – не я хочу, а як ти! Отче мій, коли ця чаша не може минути мене, щоб її не пити, – нехай станеться воля твоя!”* [11, 223]. Виконання державних зобов'язань також осмислюється через власні ідеалістичні уявлення, які сформовані на основі християнської моралі: *“Чи ж не треба стерегтися, щоб не було нам гніву від Бога, як пише Святе Письмо, за присягу, що ми присягнули їм, коли вона до нещастя нас веде?”* [11, 216].

Драматична ситуація, в якій знаходиться І. Мазепа, чітко окреслена ним самим: *“І так мені гаряче, і так пече. Коли повстану за вас, мене прокленуть за порушення присяги, а коли не повстану, то хочете мене проклинати за те, що ту присягу не порушив і вас не врятував...”* [11, 221]. Така ситуація не має позитивного вирішення для персонажа, що констатується козацькою старшиною: *“Страшну й неможливу річ гетьман задумує. Задумує повстати проти дракона”* (Орлик) [11, 218]; *“Марне діло замислив гетьман! Завідомо програшне”* (Полуботок) [11, 229].

Драматичність характеру гетьмана також підкреслюється за допомогою повторення сну-віщування про те, якими будуть для нього наслідки його вибору. Причому під час другої появи картини майбутнього, її учасники ніби точно знають, кому це дійство показується. Так, російський офіцер говорить І. Мазепі: *“И второй раз это посмотреть тебе будет полезно. Москва шутить не любит, старик. В назиданьице себе посмотри!”* [11, 210].

Заходи І. Мазепа як культурного діяча заслуговують позитивної оцінки: *“Господи, дай сили гетьманові та Україні. Бо коли він програє, програємо всі, передусім училища наші: академія кийвська та колегія чернігівська, бо хто нам тоді допоможе? Упаде наука наша і святе мистецтво поезії. А не буде в нас патрона такого великого, жебраками всі станемо”* [11, 229].

З протилежним ідейно-естетичним потенціалом виступають у творі й інтермедії. У своїй єдності вони утворюють трагікомічну картину звеличення і приниження однієї й тієї самої особистості. Ці твори, на відміну від подібних за жанром у минулому, не є суто розважальними.

Обидві інтермедії починаються з діалогу двох спудеїв, які творять, на їх думку, красу. Ця краса і в першому, і в другому випадку поверхова і швидкоплинна. Спочатку її елементами виступають гірлянда і квіти, потім – табличка “Змінник” і бур’ян. У першій інтермедії визначні діячі культури читають свої урочисті посвяти І. Мазепі. Серед них Д. Туптало, С. Яворський, Т. Прокопович, А. Стаховський. У другій інтермедії беруть участь С. Яворський, Т. Прокопович і Петро Заєць. Її учасники ганьблять І. Мазепу за союз зі Швецією. Разюче контрастують атмосфери дійства: спокійна, витончена – перша, і спримітизована, вульгарна – друга.

Отже, у драмі В. Шевчука “Брама смертельної тіні” характер І. Мазепи подається на різних рівнях. Зокрема, найбільш яскраво реалізовані етико-побутові ознаки, моральні та політичні особливості образу гетьмана. Аналіз цього образу в основному здійснений на основі його самохарактеристик та вчинків. Характер І. Мазепи, створений В. Шевчуком, має високу естетичну цінність, адже він постав носієм ідеї добротворення у всіх сферах діяльності людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бойко О. Д.* Історія України: підручник / *Олександр Дмитрович Бойко.* – К. : Академія, 1999. – 568 с.
2. Визначення функцій естетичних категорій в українській радянській драматургії: методичні вказівки / уклад. *Анатолій Васильович Козлов.* – Дніпропетровськ : ДДУ, 1979. – 42 с.
3. *Вірченко Т. І.* Морально-етичні основи характеротворення у драматургії Лесі Українки: монографія / *Тетяна Ігорівна Вірченко.* – К. : Акцент, 2007. – 164 с.

4. *Козлов А. В., Козлов Р. А.* Азбука літературознавства: посібник / *Анатолій Васильович Козлов, Роман Анатолійович Козлов.* – Кривий Ріг, 2001. – 200 с.
5. *Лазарович М. В.* Історія України: посібник / *Микола Васильович Лазарович.* – К. : Знання, 2008. – 683 с.
6. Літературознавча енциклопедія: У двох томах / авт.-уклад. *Ю. Ковалів.* – Т. 1. – К. : Академія, 2007. – 608 с.
7. Літературознавча енциклопедія: У двох томах / авт.-уклад. *Ю. Ковалів.* – Т. 2. – К. : Академія, 2007. – 624 с.
8. *Пасічник М. С.* Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: посібник / *Михайло Степанович Пасічник.* – К. : Знання, 2005. – 735 с.
9. Психологія: підручник / за ред. *Ю. Л. Трофімова.* – К. : Либідь, 2003. – 560 с.
10. *Рибалка І. К.* Історія України. Частина I: Від найдавніших часів до кінця XVIII ст.: підручник / *Іван Климентійович Рибалка.* – Х. : Основа, 1994. – 448 с.
11. *Шевчук В.* Брама смертельної тіні // *Драматургія / Валерій Шевчук.* – Львів : СПОЛОМ, 2006. – С. 193 – 238.
12. *Шевчук В.* *Драматургія / Валерій Шевчук;* упор. С. Максимчук. – Львів : СПОЛОМ, 2006. – 416 с.
13. *Шевчук В.* Мій театр і моє кіно // *Драматургія / Валерій Шевчук.* – Львів : СПОЛОМ, 2006. – С. 399 – 414.
14. *Шумейко Г.* Духовний бенкет для театру // *Драматургія / Валерій Шевчук.* – Львів : СПОЛОМ, 2006. – С. 4 – 6.

Аннотация

Усова Анжелика. «Клянусь... Для общего добра матери моей отчизны»: эстетическая ценность характера **И. Мазепы** (на материале пьесы **В. Шевчука** «Врата смертельной тени»)

В статье поданы взгляды историков на фигуру **И. Мазепы**. Содержится информация о том, что представляет собой характер персонажа литературного произведения.

Установлено, що В. Шевчук в п'єсе "Врата смертельної тени" показує цілісний характер, який знаходить свої проявлення в різних сферах функціонування людини в суспільстві. Найбільш яскраво сторони, установки, позиції і принципи гетьмана проявилися на етико-батьовому, моральному і політичному рівнях. Вияснено, що характер І. Мазепи наділений високою естетичною цінністю, оскільки в ньому автором закладені добротворні ідеї.

Ключові слова: образ, естетична цінність, етика, мораль, б'єт, право, суспільство, темперамент, характер.

Summary

Usova Anzhelika. „I swear ... For the general good of my mother native land”: the aesthetic value of I. Mazepa’s character (based on the play „Gates of the shadow of death”by V. Shevchuk)

The looks of historians to the figure of I. Mazepa are given in the article. There is an information about that shows by itself character of personage of literary work. It is set that V. Shevchuk in a play “Gates of Mortal Shade” show integral character that finds the displays in the different spheres of functioning of man in society. Most brightly parties, options, positions and principles of hetman, showed up on ethical-household, moral and political levels. It is found out, that character I. Mazepa provided with a high aesthetic value, as in him an author is stop up good-creative ideas.

Key words: image, aesthetic value, ethics, moral, way of life, right, society, temperament, character.

Тетяна ВІРЧЕНКО,

кандидат філологічних наук,

докторант Луганського національного

університету імені Тараса Шевченка

УДК 821.161.2

ОБРАЗ УКРАЇНИ В ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ ТРАГІКОМЕДІЇ

М. НАЄНКА “ОТЕЦЬ АНТОНІЙ” (“ДО НЕБА – ПІШКИ”):

КОНФЛІКТОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті здійснена спроба дослідити образ України у п'єсі М. Наєнка “Отець Антоній” крізь призму конфліктологічної інтерпретації, тобто подієвий ланцюг пояснений через протиставні відношення між носіями протилежних ідей. Визначення протилежних сил здійснено завдяки потрактуванню назви села, в якому відбуваються події твору.

Ключові слова: сучасна українська драматургія, художній конфлікт, конфліктологічна інтерпретація